členění promluvy a nemusí odpovídat pauzám nebo intonémům skutečné výslovnosti: např. ve větě *Vím, co chceš*. velmi pravděpodobně nebude po prvním slově polokadence, ale interpunkční znaménko tam patří, neboť jde o konec první části souvětí.

(K shodě podmětu s přísudkem viz Syntax, § 643, k interpunkci viz výklady o syntaxi.)

LEXIKOLOGIE

LEXIKÁLNÍ SUBSYSTÉM A JEHO JEDNOTKY

71 Slovní zásoba jazyka představuje subsystém, jehož jednotkami jsou slova a ustálená slovní spojení. (V poněkud důslednějším pojetí lze za prvky lexikálního subsystému považovat i lexikální morfémy.) Repertoár těchto jednotek je ve srovnání s ostatními jazykovými rovinami podstatně rozsáhlejší, protože ve slovníku je bezprostředně reflektována bohatá členitost mimojazykové skutečnosti.

Lexikální rovina je složitými vztahy propojena se všemi ostatními jazykovými podsystémy. Slova se skládají z jednotek rovin nižších, tj. fonémů a morfémů, jejichž prostřednictvím jsou zvukově, slovotvorně a tvaroslovně utvářena, zároveň se však podílejí jako stavební prvky na vzniku jednotek rovin vyšších, tj. slovních spojení, vět a textů.

72 Studiem lexikální roviny se zabývá lingvistická disciplína zvaná **lexikologie**. Speciální lexikologické problematice se věnuje např. **etymologie** (zkoumá původ slov), **onomastika** (studuje vlastní jména) aj. Teorií a praxí sestavování slovníků se zabývá **lexikografie**. S lexikologií úzce souvisí **slovotvorba**; viz Slovotvorba.

SLOVO

73 Za základní jednotku lexikální roviny bývá tradičně považováno slovo. Třebaže by se mohlo zdát, že jde o jazykový fakt lehce vymezitelný, nebyla dosud v jazykovědě vytvořena uspokojivá definice, která by na jedné straně odpovídala všem slovům a na druhé straně nemohla být vztažena na jiné jednotky jazyka. Příčinou je velká formální, významová

i funkční různorodost slov. Následující základní charakteristiky je proto nutno chápat jako výběrové a platné pouze relativně:

(a) **Formálně-významová jednota**

Slovo má stránku formální a stránku významovou. Nelze je od sebe oddělovat, ani jednu či druhou eliminovat. (Nemusí však vždy jít o symetrický vztah, v případě synonym odpovídá více forem jednomu významu, v případě polysémních slov a homonym se jedna forma pojí s více významy.)

(b) **Fonetická a fonologická utvářenost**

Slovo se v řečové realitě manifestuje jako zvukově ucelená řada fonémů (výjimečně i foném jediný) vydělitelná potenciálními pauzami. (V konkrétních projevech se však pauzy s hranicemi slov často nekryjí.) V češtině je pro slovo charakteristický hlavní přízvuk na první slabice. (Jsou však též slova nepřízvučná, např. příklonky: *ptal **jsem se**, dal **mu ho**.*)

(c) **Grafická podoba**

V grafické realizaci je slovo utvářeno řadou grafémů (výjimečně grafémem jediným) ohraničenou mezerami. (Ani to však nemusí být zřetelným kritériem. Srov. dubletnost psaní spřežek: *z jara, zjara*; srov. též grafickou podobu tzv. pouze zvratných sloves se samostatně psaným formantem *se*: *ptát se* apod.)

(d) **Významová stránka**

V určitém zjednodušení lze říci, že slova jsou zpravidla nositeli **lexikálního významu**, umožňujícího pojmenovávání předmětů, jevů a vztahů mimojazykové reality, a **významu gramatického**, jehož prostřednictvím plní především vnitrojazykové, zvl. textové funkce. (O zastoupení obou typů významů v různých slovních druzích viz § 89–92.) V aktuálních kontextech mohou slova nést i **význam pragmatický** (v některých případech už systémově zakotvený), vyjadřující především různé postoje mluvčího k sdělované skutečnosti, k situaci promluvy apod.; viz § 94.

(e) **Přemístitelnost a nahraditelnost**

Slovo může ve větě v omezeném rozsahu měnit místo (např. *Zítra půjdu do kina*; *Do kina půjdu zítra*). V češtině je slovosled zdánlivě volný, rozhodně však ne libovolný. Závisí především na aktuálním větném členění a na zákonitostech rytmické výstavby textu.

V řečovém řetězci může být slovo nahrazeno (substituováno) jiným slovem patřícím na určitém stupni zobecnění do stejné třídy (paradigmatu). To svědčí o jeho autonomnosti (např. *Mám/Nosím zelený/červený svetr/kabát).*

(f) **Ustálenost**

V neposlední řadě je slovo charakterizováno ustáleností a reprodukovatelností v jistém jazykovém společenství. (Např. řady hlásek *l-o-m* a *m-o-l* jsou v češtině konvenčně spjaty s určitými významy a jsou ustáleny jako slova, zatímco kombinace hlásek *l-m-o*, *o-l-m*, *o-m-l*, *m-l-o* slovy nejsou.)

Shrnutí

Ve stručnosti lze slovo definovat jako ustálenou jednotku jazyka, kte- 74
rá je tvořena řadou fonémů ve větě přemístitelnou (výjimečně fonémem jediným) a nese lexikální a/nebo gramatický (případně též pragmatický) význam.

MOTIVOVANOST SLOVA

Arbitrárnost slovní formy

Slovo je jazykovým znakem. Mezi jeho formou a obsahem lidského 75
vědomí, k němuž se svým významem vztahuje (tj. potažmo mezi formou a pojmenovávanou skutečností), neexistuje ve většině případů žádná přímá souvislost. Např. posloupnost hlásek *p e s* není nijak vnitřně podmíněna předmětem, který označuje. Vztah mezi nimi vzniká pouze na základě konvence, pro uživatele daného jazyka je však závazný. O **arbitrárnosti** (libovolnosti) **slovní formy** vzhledem k pojmenovávané realitě svědčí i to, že stejný předmět nebo jev bývá v různých jazycích označován různě; srov. čes. — *pes*, angl. — *dog*, fr. — *chien*, rus. — *sobaka*, čín. — *kou*.

Mimojazyková motivovanost

Pouze u zvukomalebných (onomatopoických) slov lze hovořit o urči- 76
té míře **přímé motivovanosti** formy mimojazykovou skutečností (např. *bimbam, prásk, chr, žbluňk, kikiriki*). I v těchto případech je však formální stránka záležitostí jazykové konvence, protože nenapodobuje reálné zvuky zcela přesně a v různých jazycích se opět liší; srov. čes. — *bim bam*, angl. — *ding dong*; čes. — *kikiriki*, angl. — *cock-a-doodle-do* [kokedúdldú] , fr. — *cocorico* [kokoriko], rus. — *kukareku*, čín. — *wo-wo-wo/ku-ku-ku* apod.

Vnitrojazyková motivovanost

Existuje řada slov, jejichž forma není sice ovlivněna pojmenovávanou 77
realitou, je ale motivačně spojena s jinými jednotkami daného lexikálního

systému. Hovoří se o tzv. **relativní** (někdy též **systémové) motivovanosti**, a to buď **slovotvorné**, nebo **sémantické** (významové). Slovotvorně motivováno je např. slovo *topič*. Na základě formální stránky je možno vyvodit jeho příbuznost se slovesem *topit* a s činitelskými substantivy charakterizovanými příponou *-č*. Sémanticky motivována jsou přenesená pojmenování, např. *čočka* ve významu ‚součást optických přístrojů' (přenesení na základě podoby).

Slova popisná a značková

78 Slova, u nichž lze na základě formy a jejího vztahu k jiným slovním jednotkám usuzovat na lexikální význam, bývají označována jako **popisná**. Oproti nim stojí tzv. slova **značková**, jejichž forma je vzhledem k ostatním jednotkám — alespoň ze synchronního pohledu — nemotivovaná (např. *nos*, *voda*, *dům*).

Přísně vzato lze za popisná slova považovat pouze taková, jejichž lexikální význam je s **významem slovotvorným** (odvoditelným z formy) zcela totožný, např. *vykonavatel* — ‚ten, kdo něco vykonává', *blednout* — ‚stávat se bledým', *velbloudě* — ‚mládě velbloudа' apod. Takové případy však nejsou příliš časté. Jakmile je totiž slovo jednou utvořeno a dostává se do jazykového oběhu, podléhá **lexikalizaci**, tj. zpevňuje se jeho vztah k označovanému pojmu a omezuje bezprostřední vztah k motivujícím jednotkám. Lexikální význam může pak být vzhledem k slovotvornému významu užší, širší nebo jinak modifikovaný (např. slovo *pijan* neoznačuje každého, kdo pije, ale má konkrétní lexikalizovaný význam — ‚alkoholik'). V mnoha případech naznačuje forma motivovaného slova pouze některý z jeho významových komponentů, navíc ne vždy podstatný (např. *zelenina*, *kapesník*).

Zatemňování motivovanosti

79 Motivovanost slov se ve vývoji jazyka často z různých důvodů zatemňuje (mnohdy v souvislosti s formálními změnami) a je potom odhalitelná pouze **etymologickým zkoumáním**. Původně popisná slova se tak stávají značkovými (např. dnes značkové slovo *pestrý* je etymologicky spjato se slovesem *psát* v původním významu ‚malovat', slovo *trnož* souvisí s výrazy *tři* a *nohy* apod.).

V důsledku zastření skutečné motivovanosti bývá slovo někdy mylně vztaženo k jiné formálně i významově blízké jednotce, s níž není nijak geneticky spjato (např. v důsledku ztráty průhlednosti vztahu mezi slovy *světnice* — původně *světlnice* — a *světlo* bylo substantivum *světnice* tzv. **lidovou etymologií** usouvztažněno se slovesem *sedět* a formálním přikloněním získalo v nářečí podobu *sednice*; podobně v nářečí *ležet ladem* → *ležet hladem*).

JINAK VYMEZENÉ JEDNOTKY LEXIKÁLNÍHO SUBSYSTÉMU

Vzhledem k obtížím teoretické vymezitelnosti slova i vzhledem k spe- 80
cifickým potřebám lexikologie byly pro popis lexikální roviny jazyka abstrahovány některé jednotky další.

Slovní tvary *kupuji, kupuješ, kupoval jsem, budu kupovat...* jsou formálně různé, spojuje je však jeden lexikální význam. Jejich formální diference slouží pouze k odlišení významů gramatických. Lexikologii zajímají především významy lexikální, proto byla abstrahována jednotka **lexém**.

Lexém je abstraktní jednotka lexikálního systému nadřazená všem svým konkrétním manifestacím v řečových řetězcích, tj. zahrnující u ohebných slov všechny gramatické tvary (např. *kupuji, kupuješ, bude kupovat...*; *tatínek, tatínkovi, tatínkem...*). Jedna z možných formálních realizací lexému je vždy považována za reprezentativní (např. nominativní forma u jmen, infinitiv u sloves). Prostřednictvím této zástupné podoby jsou lexémy uváděny ve slovnících.

Většinou synonymně s termínem lexém se užívá označení **lexikální** 81
jednotka (LJ). Lexikální jednotky (lexémy) mohou být i **víceslovné**. (Není tím míněna výše zmíněná členitost některých gramatických tvarů systémově jednočlenného lexému, např. *kupoval jsem*.) Víceslovnými lexikálními jednotkami jsou **víceslovná pojmenování** (např. *nápravné zařízení, kyselina chlorovodíková*) a **frazémy** (např. *usnout na vavřínech, zaslíbená země*); viz § 83–88.

Z hlediska **delimitace LJ** je nutno věnovat pozornost víceznačnosti zvrat- 82
ného ***se***. Plní-li ve větné konstrukci funkci větného členu předmětu (*myl se*), je skutečným zvratným zájmenem, a tudíž samostatnou lexikální jednotkou. Je-li však součástí **zvratného slovesa** (*přiznat se*), případně **pouze zvratného slovesa/reflexiva tantum** (*smát se*), jde jen o nesamostatný morfém (popř. slovotvorný formant) formálně dvoučlenné lexikální jednotky.

U sloves a od nich odvozených slov je součástí vícečlenné lexikální jednotky také předložková vazba, např. *vzpomínat na* (*koho, co*).

VÍCESLOVNÉ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY

83 Vedle **volných spojení slov**, která vznikají v aktuálních kontextech (např. *doba — moderní, minulá, naše...*; *hlava — lidská, šišatá, tatínkova...*), existuje v jazyce i velké množství **spojení ustálených** (*doba ledová, hlava otevřená*), která mají charakter formálně vícečlenných, avšak významově celistvých lexikálních jednotek, reprodukovatelných pouze jako celek. O celistvosti těchto spojení svědčí mj. nemožnost nahrazovat jejich členy synonymy (**doba studená*), antonymy (**hlava zavřená*), případně je rozvíjet (**doba velmi ledová*). K ustáleným slovním spojením patří **víceslovná pojmenování** a **frazémy**.

Víceslovná pojmenování

84 Hlavní funkcí těchto vícečlenných lexikálních jednotek je pojmenovávat dosud nepojmenovanou realitu (převážně mají charakter termínů). Víceslovná pojmenování jsou většinou motivačně průhledná, jejich význam je odvoditelný z významu jednotlivých složek (*šicí stroj, orel skalní*), mohou však mít i charakter metaforický (např. v lidové terminologii: *slzičky Panny Marie*).

Z hlediska formálního bývají víceslovná pojmenování zpravidla dvouslovná (*skok vysoký*), mohou však být i vícečlenná (*ústřední revizní komise*). Skládají se z části určující a určované. Determinující člen významově upřesňuje obecný význam členu determinovaného (např. *kysličník uhličitý*).

Nejčastější strukturní typy víceslovných pojmenování:

– substantivní pojmenování se shodným adjektivním přívlastkem: *spěšná zásilka, hladká mouka, Mendělejevova tabulka*; v odborném názvosloví bývá obrácené pořadí komponentů: *kyselina chlorovodíková, píďalka angreštová, stoj spatný*; stále častější jsou víceslovná pojmenování se zkratkou: *Rh-faktor, HIV-test, RM-systém* (při opačném pořadí členů se v nich neužívá spojovník: *test HIV*);

– substantivní pojmenování se shodným substantivním přívlastkem (hlavně v odborném názvosloví): *matematik analytik, holub doupňák, borovice kleč*;

– substantivní pojmenování s neshodným přívlastkem: *poločas rozpadu, stupnice tvrdosti, hod oštěpem*.

Víceslovná pojmenování jsou výhodným pojmenovávacím prostředkem zejména pro **jednoduchost** svého **tvoření** a **motivační průhlednost**. Jejich nevýhodou je délka a většinou neschopnost tvořit odvozeniny. V běžně mluveném jazyce a hlavně v profesní mluvě a slangu proto

často dochází k tzv. **univerbizaci**, tj. nahrazení víceslovné lexikální jednotky jednoslovnou (např. *spěšná zásilka — spěšnina*).

Frazémy

Frazém je ustálená kombinace alespoň dvou slovních forem, která má 85
celistvý význam (zpravidla nerozložitelný na významy jednotlivých složek) a jejímž charakteristickým rysem je, že minimálně jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci (popřípadě na několik málo dalších).

K typickým, i když ne zcela nutným znakům frazému patří **metaforičnost** a **expresivnost** (*udělat díru do světa, být v balíku, lézt někomu krkem*). Ve frazémech se často uchovávají lexikální a gramatické **archaismy** (*kout **pikle**, nemá kou**ska** rozumu*). Objevují se v nich také prvky **monokolokabilní**, tj. takové, které se mimo konkrétní frazém v jazyce nevyskytují (*honit **bycha**, mít **pré***).

Vedle termínu frazém se setkáváme také s pojmově blízkým termínem **idiom**. V této dichotomii pak označení frazém akcentuje formální stránku frazeologické jednotky, idiom stránku významovou. Od staršího užívání slova idiom ve významu ‚nepřeložitelný frazeologismus' se upouští.

Frazémy nevětné

Frazémy nevětné se zapojují do vět až v konkrétních kontextech a po- 86
dle potřeby jsou v nich gramaticky formovány (např. *lev salónů — Stal se lvem salónů*). Celková škála nevětných frazémů je velmi bohatá a není ostře ohraničena proti volným slovním spojením (k pomezním případům patří např. některá spojení sloves s abstraktními substantivy: *získat motiv, mít motiv, ztratit motiv*).

Nejčastější strukturní typy nevětných frazémů:

– frazémy s funkcí slovesnou, obsahující sloveso: *měnit barvu, dělat kličky, ukápnout jedu, praštit se přes kapsu, dopadnout bledě*;

– frazémy s funkcí jména v nominativu, vzniklé kombinací adjektiva a substantiva: *jidášský groš, šedá eminence, růžové brýle*;

– frazémy s funkcí jména v nominativu, vzniklé kombinací substantiv: *hodina duchů, lev salónů, zkouška ohněm*;

– frazémy s funkcí adverbiální, vzniklé kombinací substantiva a adjektiva, případně několika substantiv v jiných pádech než v nominativu: *levou rukou, živou mocí, s klidem Angličana, na dosah ruky*;

– frazémy z neautosémantických komponentů: *podle mého, pro nic za nic, jako takový, bodejť by ne/jo, s takovou*.

Ustálená přirovnání

87 K frazémům nevětným bývají přiřazována také ustálená přirovnání, která sice naznačují větnou strukturu, avšak některé pozice v ní obsazují až v konkrétních kontextech (stejně jako frazémy slovesné), např. *spát jako na vodě* — (někdo) *spí jako na vodě — Dědeček spí jako na vodě.* Za nevětné frazémy jsou ustálená přirovnání považována i tehdy, když jejich součást tvoří věta, která se pak v písmu nemusí oddělovat čárkou (např. *rozprchli se*(,) *jako když do vrabců střelí*).

Základní podoba přirovnání je stabilní. Např. (***Petr*) *je zvědavý jako opice***: ***Petr*** (tzv. comparandum, tj. kontextem daný, tudíž libovolně zaměnitelný referent, který je celým přirovnáním charakterizován; ve většině případů jde o označení člověka) — ***je*** (tzv. relátor, tj. komponent dávající přirovnání povahu predikátu) — ***zvědavý*** (tzv. tertium comparationis, tj. znak, který má comparandum společné s tzv. comparatem, viz dále; tertium comparationis nemusí být vždy formálně vyjádřeno) — ***jako/jak*** (tzv. komparátor, tj. formální znak pro označení podobnostního vztahu) — ***opice*** (tzv. comparatum, tj. zobecnělý model, k němuž se přirovnává; ve většině případů označuje neživý předmět nebo živočicha).

Ustáleného přirovnání se užívá k charakteristice skutečnosti připodobněním jejího znaku k předem danému zobecnělému modelu. Jeho hlavní funkcí však bývá především **intenzifikace, zdůraznění** a kladné či záporné **zhodnocení** tohoto znaku (*zvědavý jako opice* — velmi zvědavý, s hanlivým hodnotícím odstínem). Proto se mohou běžně užívat i přirovnání se synchronně ne zcela srozumitelnými komponenty, např. *hloupý jako pucštok.*

U některých ustálených přirovnání intenzifikační aspekt zcela převládne, což může vést k jejich částečné nebo úplné desémantizaci (ztrátě významu). Např. přirovnání ... *jako hrom* se pak objevuje v různých kontextových variantách, v nichž má pouze zesilovací funkci, srov. *zamilovaný jako hrom, vzdělaný jako hrom, zralý do blázince jako hrom*; podobně u přirovnání ... *jako blázen, ... jako prase, ... jako Brno, ... jako sviňa* (časté na Moravě).

Frazémy větné

88 Frazémy mohou mít též podobu hotové **věty**, a to buď **slovesné** (*Ranní ptáče dál doskáče*), nebo **neslovesné** (*Všude dobře, doma nejlíp*), popřípadě též podobu souvětí (*Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění*). Do kontextu se zapojují jako celek. Tradičně se mezi nimi vyčleňují:

(a) **pořekadla**, tj. anonymní výroky vystihující určitou situaci (*I mistr tesař se utne*);

(b) **pranostiky**, tj. specifický druh pořekadel vyjadřující vztah mezi časovým obdobím roku a atmosférickými jevy, případně zemědělskými pracemi (*Vánoce na blátě, Velikonoce na ledu*);

(c) **přísloví**, tj. anonymní výroky podávající mravní poučení poukazem na kolektivní zkušenost (*S poctivostí nejdál dojdeš*);

(d) **okřídlená slova** (*Nikdo není prorokem ve své vlasti* — evangelium sv. Lukáše, *Veni, vidi, vici* — výrok přičený Caesarovi).

Oblast větných (a vícevětných) frazémů je však mnohem širší. Srov. např. různé typy průpovídek a situačních výroků: *„Cha-cha", zasmáli se zbrojnoši a odešli vlevo*; *V Praze je blaze. Ale draze!*; *Až naprší a uschne...!*; *To se říká kdoví jestli!*; *Dyž je hlad, je zle — chce sa jesť* (regionální).

Za zmínku stojí také frazémy **dialogické**, tj. takové, které se vztahují minimálně ke dvěma komunikantům (např. *Pozdrav pánbu! Dejž to pánbu!; Na zdraví! Ať slouží!*).

VÝZNAM LEXIKÁLNÍCH JEDNOTEK

Význam lexikálních jednotek lze abstrahovat z jejich užití, fungování v komunikaci.

PLNOVÝZNAMOVÁ A NEPLNOVÝZNAMOVÁ SLOVA (SLOVNÍ DRUHY)

Podle míry významové autonomnosti se slova (popř. slovní druhy) 89
tradičně dělí na **plnovýznamová (autosémantická)** a **neplnovýznamová (synsémantická)**.

Autosémantika

Autosémantika jsou **významově samostatná** slova (např. *strom, tančit, starý, zdravě*). Ve větě plní funkci větných členů. 90

Protože vedle lexikálního významu, vázaného vždy na jednotlivá slova, a kategoriálního významu, promítajícího se do slovnědruhového zařazení, mohou autosémantika nést ještě významy gramatické, bývají někdy označována jako slova **lexikálně-gramatická** (např. sloveso *letět* má v konkrétním kontextu *Orel letí* vedle lexikálního významu ‚pohybo-